

UDK: 81751

Umida YAXYOYEVA,
O'qituvchi, Osiyo xalqaro universiteti
E-mail: umidayahyojeva12@gmail.com; ORCID: 0009-0000-3548-578X;

PhD M. Barotova taqrizi asosida

O'ZBEK XALQ MAQOLLARIDA EKSPRESSIV NUTQIY AKTLARNING TAHLILI (KORPUS-PRAGMATIK ASOSDA)

Annotatsiya

Maqolada Abdulla Qahhor asarlarida qo'llangan o'zbek xalq maqollarining ekspressiv nutqiy aktlarni yuzaga chiqarish xususiyatlari korpus-pragmatik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Hurmat, xayrixohlik, umid, ishonch, minnatdorchilik, qanoat, kechirim va mamnuniyat mikroaktlari aniqlanib, ularni elektron korpusda makroakt → mikroakt → qo'shimcha pragmatik funktsiya modeli asosida annotatsiyalash taklif etiladi. Natijalar paremiyalarning kontekstual va polifunksional tabiatini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: maqol, parema, nutqiy akt, ekspressiv, illokutsiya, pragmatika, korpus lingvistikasi, pragmatik annotatsiya.

АНАЛИЗ ЭКСПРЕССИВНЫХ РЕЧЕВЫХ АКТОВ В УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦАХ (НА КОРПУСНО-ПРАГМАТИЧЕСКОЙ ОСНОВЕ)

Аннотация

В статье на материале пословиц из произведений Абдуллы Каххара анализируется реализация экспрессивных речевых актов с корпусно-прагматических позиций. Выделены микроакты уважения, доброжелательности, надежды, уверенности, благодарности, удовлетворенности, прощения и довольства. Предлагается иерархическая модель аннотирования «макроакт → микроакт → дополнительная прагматическая функция», отражающая контекстуальную полифункциональность паремий.

Ключевые слова: пословица, паремия, речевой акт, экспрессив, иллокуция, прагматика, корпусная лингвистика, прагматическая аннотация.

ANALYSIS OF EXPRESSIVE SPEECH ACTS IN UZBEK FOLK PROVERBS (A CORPUS-PRAGMATIC APPROACH)

Abstract

The article analyzes expressive speech acts in Uzbek folk proverbs used in Abdulla Qahhor's works from a corpus-pragmatic perspective. It identifies microacts of respect, goodwill, hope, confidence, gratitude, contentment, forgiveness, and satisfaction. A hierarchical annotation model—macroact → microact → additional pragmatic function—is proposed to represent the contextual and multifunctional nature of paremias in an electronic corpus.

Key words: proverb, paremia, speech act, expressive, illocution, pragmatics, corpus linguistics, pragmatic annotation.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda til birliklarini faqat struktur yoki semantik jihatdan emas, balki ularning muayyan kommunikativ vaziyatda bajaradigan vazifasi nuqtayi nazaridan o'rganish muhim metodologik yo'nalishlardan biriga aylandi. Ayniqsa, maqollar kabi mazmunan siqiq, biroq pragmatik imkoniyati keng bo'lgan birliklarni kontekstdan ajratib tahlil qilish ularning kommunikativ tabiatini to'liq namoyon eta olmaydi. Maqol nutqda tayyor hukm sifatida qo'llansa-da, so'zlovchi undan muayyan kommunikativ maqsadni amalga oshirish uchun foydalanadi. Nutqiy akt nazariyasida nutq so'zlashning o'zi muayyan harakatni bajarish sifatida qaraladi [1]. J. Searle illokutiv aktlarni reprezentativ, direktiv, komissiv, ekspressiv va deklarativ turlarga ajratadi [2; 3]. Ekspressiv aktlarda so'zlovchining muayyan vaziyatga nisbatan psixologik holati va subyektiv munosabati ustuvor bo'ladi. Maqollarda esa bunday munosabat ko'pincha bevosita performativ formula orqali emas, xalq tajribasi asosida shakllangan umumlashma hukm orqali ifodalanadi. Tadqiqotning maqsadi Abdulla Qahhor asarlarida qo'llangan paremiyalarning ekspressiv illokutiv kuchini aniqlash, ularni xususiy pragmatik mikroaktlarga ajratish va korpus annotatsiyasi uchun iyerarxik model taklif etishdan iborat. Mazkur maqsad maqolning nutqiy akt turini uning invariant

xususiyati sifatida emas, balki muayyan kontekstdagi pragmatik realizatsiyasi sifatida baholash zaruratidan kelib chiqadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Nutqiy akt nazariyasining nazariy asoslari J. Austin va J. Searle tadqiqotlarida shakllangan [1–3]. Austin lokutiv, illokutiv va perlokutiv sathlarni farqlagan bo'lsa, Searle illokutiv aktlarning funksional tasnifini ishlab chiqdi. Pragmatik ma'noning kontekstga bog'liqligi S. Levinson tadqiqotlarida keng yoritilgan [4]. N. Norrick maqollarning semantik va pragmatik tabiatini tahlil qilib, paremiologik birliklarning nutqdagi ma'nosi kontekst bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi [5]. Korpus lingvistikasida til birliklarini real matnlar majmuasi asosida kuzatish, ularning chastotasi va kontekstual xususiyatlarini tizimli aniqlash muhim hisoblanadi. T. McEnery va A. Hardie korpus metodining nazariy hamda amaliy imkoniyatlarini ko'rsatgan [6]. O'zbek pragmalingsvistikasida Sh. Safarov nutqiy faoliyat, kommunikativ maqsad va pragmatik mazmun masalalarini izchil yoritgan [7]. M. Hakimov o'zbek pragmalingsvistikasi doirasida matn va nutqning pragmatik talqiniga e'tibor qaratadi [8].

Mavjud tadqiqotlarda maqollarning semantik, lingvomadaniy va pragmatik xususiyatlari keng o'rganilgan bo'lsa-da, badiiy matnda aktual bo'lgan ekspressiv mikroaktlarni korpus teglari orqali bosqichma-bosqich belgilash masalasi alohida tizim sifatida yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Shu jihat mazkur tadqiqotning asosiy ilmiy muammosini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot materiali sifatida Abdulla Qahhorning "Mayiz yemagan xotin", "Qo'shchinor chiroqlari" va "So'nggi nusxalar" ("Tobutdan tovush") asarlarida uchraydigan ekspressiv mazmundagi paremiyalar tanlandi [9–11]. Tahlil birligi sifatida paremaning alohida shakli emas, balki uning badiiy kontekstdagi qo'llanish holati olindi.

Tadqiqotda kontekstual-pragmatik tahlil, nutqiy aktlarni funksional tasniflash, semantik komponentlarni sharhlash va korpus annotatsiyasi usullaridan foydalanildi. Har bir misolda parema, manba, kommunikativ vaziyat, illokutiv maqsad, emotsional yo'nalish, asosiy va ikkilamchi nutqiy akt hamda ehtimoliy perlokutiv ta'sir o'zaro bog'liq holda tahlil qilindi.

Korpus modeli uchun quyidagi ketma-ketlik asos qilib olindi: parema → manba → kontekst → so'zlovchi → tinglovchi → kommunikativ vaziyat → asosiy nutqiy akt → xususiy nutqiy akt → ikkilamchi akt → illokutiv maqsad → emotsional valentlik → perlokutiv ta'sir. Ushbu model bir xil paremaning turli kontekstlarda turli illokutiv kuch kasb etishini qayd etish imkonini beradi.

Tahlil va natijalar. Hurmat akti: "Mehmon – atoyi Xudo".

"Mehmon – atoyi Xudo" maqoli A. Qahhorning "Mayiz yemagan xotin" asarida uchraydi [9, 330-b.]. Paremaning semantik markazida mehmonni ulug'lash va qadrlash g'oyasi mavjud. Pragmatik nuqtayi nazardan so'zlovchi bevosita "Sizni hurmat qilaman" demasdan, xalq orasida aksiologik jihatdan mustahkamlangan tayyor hukm vositasida adresat maqomini yuqori baholaydi. Illokutiv kuch hurmat va ehtiromni namoyon etishga, perlokutiv ta'sir esa adresatda qadr topganlik hissini shakllantirishga yo'naltiriladi. Korpus tegi: <act=expressive> <subtype=respect> <polarity=positive>.

Xayrixohlik akti: "Har ko'katning o'z suygan tuprog'i bo'ladi".

Mazkur maqol "Qo'shchinor chiroqlari" asarida qo'llangan [10, 41-b.]. "Ko'kat" va "tuproq" munosabati inson hamda unga yaqin muhit o'rtasidagi ruhiy bog'liqlikning

metaforik ifodasiga aylanadi. Kontekstda parema boshqa shaxsning o'ziga yaqin muhit yoki yurtga intilishini tabiiy holat sifatida ma'qullaydi. Korpus tegi: <act=expressive> <subtype=goodwill> <polarity=positive>.

Umid akti: "Yig'lab-yig'lab marza olsang, kulib-kulib sug'orasan".

Parema "Qo'shchinor chiroqlari"da uchraydi [10, 34-b.]. "Yig'lab" va "kulib" komponentlarining antitezasi hozirgi mashaqqat bilan kelajakdagi ijobiy natijani qarama-qarshi qo'yadi. Illokutiv maqsad kelajakdagi yaxshi natijaga umid bildirish va adresatda bardoshlilik ruhini shakllantirishdir. Korpus tegi: <act=expressive> <subtype=hope> <polarity=positive>.

Ishonch akti: "Ko'pdan quyon qutulmaydi".

Maqol "Qo'shchinor chiroqlari" matnida qayd etilgan [10, 104-b.]. U jamoaviy kuchning alohida subyekt ustidan ustunligi haqidagi umumlashmani ifodalaydi. Kontekstda so'zlovchining jamoaviy harakat natijasiga ishonchi yetakchi bo'lgani uchun ekspressivlik ustuvor, biroq semantik shaklda reprezentativlik ham saqlanadi. Annotatsiya: <primary_act=expressive> <subtype=confidence> <secondary_act=representative>.

Minnatdorchilik akti: "Bir kun tuz ichgan joyingga qirq kun salom ber".

Maqol "So'nggi nusxalar" ("Tobutdan tovush") asarida qayd etilgan [11, 42-b.]. Uning asosida yaxshilikni unutmaslik va ko'rsatilgan izzatni qadrlash tamoyili yotadi. "Salom ber" imperativ shakli sabab direktiv sema ham mavjud. Annotatsiya: <primary_act=expressive> <subtype=gratitude> <secondary_act=directive>.

Qanoat akti: "Non ham non, non ushoq ham non".

Maqol "Qo'shchinor chiroqlari"da uchraydi [10, 7-b.]. Butun va qism o'rtasidagi qadriy tenglikni ta'kidlash orqali mavjud narsani qadrlash g'oyasi ifodalanadi. So'zlovchining vaziyatga nisbatan ijobiy-akseptiv munosabati qanoat ekspressivini yuzaga chiqaradi. Korpus tegi: <act=expressive> <subtype=contentment> <polarity=positive>.

Kechirim akti: "Egilgan boshni qilich kesmaydi".

Maqol "Qo'shchinor chiroqlari"da keltirilgan [10, 166-b.]. "Egilgan bosh" aybni tan olish yoki murosaga kelish, "qilich kesmasligi" esa jazodan voz kechish va rahm-shafqat semasini ifodalaydi. Kontekstda qarab parema kechirim akti yoki adresatni murosaga undovchi direktiv xususiyat kasb etishi mumkin. Annotatsiya: <primary_act=expressive> <subtype=forgiveness> <possible_secondary_act=directive>.

Ekspressiv nutqiy aktlarning pragmatik mikroklasslari

№	Parema	Asosiy nutqiy akt	Xususiy ekspressiv funksiya	Qo'shimcha pragmatik xususiyat
1	"Mehmon – atoyi xudo"	Ekspressiv	Hurmat	Ijobiy baholash
2	"Har ko'katning o'z suygan tuprog'i bo'ladi"	Ekspressiv	Xayrixohlik	Hamdardlik
3	"Yig'lab-yig'lab marza olsang, kulib-kulib sug'orasan"	Ekspressiv	Umid	Ruhlantirish
4	"Ko'pdan quyon qutulmaydi"	Ekspressiv	Ishonch	Reprezentativlik
5	"Bir kun tuz ichgan joyingga qirq kun salom ber"	Ekspressiv	Minnatdorchilik	Direktivlik
6	"Non ham non, non ushoq ham non"	Ekspressiv	Qanoat	Ijobiy qabul qilish
7	"Egilgan boshni qilich kesmaydi"	Ekspressiv	Kechirim	Direktiv imkoniyat
8	"Har kimniki o'ziga. Oy ko'rinar ko'ziga"	Ekspressiv	Mamnuniyat	Subyektiv baholash

Manba: muallifning Abdulla Qahhor asarlaridagi paremiyalar asosida tuzgan korpus-pragmatik tasnifi.

Jadval ekspressivlik maqollarda monofunksional emasligini ko'rsatadi: hurmat, xayrixohlik, umid, ishonch, minnatdorchilik, qanoat, kechirim va mamnuniyat mikroaktlari

ajraladi. Ayrim paremiyalarda ekspressivlik reprezentativ yoki direktiv xususiyatlar bilan kesishib, pragmatik polifunksionallikni yuzaga keltiradi.

Shu asosda korpus uchun ikki bosqichli tasnif taklif etiladi: makroillokutiv tur (ekspressiv) va mikroillokutiv tur. Zarur holatda ikkilamchi akt ham belgilanadi.

Iyerarxik annotatsiya muayyan mikroaktga mansub paremiyalarni alohida qidirish, ularning chastotasi va kontekstual xususiyatlarini qiyoslash imkonini beradi.

Xulosa va takliflar. Abdulla Qahhor asarlarida qo'llangan paremiyalar tahlili o'zbek xalq maqollarining ekspressiv nutqiy aktlarni ifodalash imkoniyati keng ekanligini ko'rsatdi. Tadqiq qilingan misollarda hurmat, xayrixohlik, umid, ishonch, minnatdorchilik, qanoat, kechirim va mamnuniyat mikroaktlari aniqlandi.

Birinchidan, maqoldagi ekspressivlik xalq tajribasiga asoslangan umumlashma hukmning kommunikativ vaziyatda qo'llanishi orqali yuzaga chiqadi. Ikkinchidan, ayrim paremiyalar ekspressiv akt bilan birga reprezentativ yoki direktiv xususiyatlarni ham namoyon etadi. Uchinchidan, korpus annotatsiyasida makroakt bilan birga mikroaktni ham belgilash zarur.

Taklif etilgan makroakt → mikroakt → qo'shimcha pragmatik funksiya modeli paremiyalarning nutqiy-pragmatik xususiyatlarini tizimli aks ettirish va kelgusida katta matn korpuslarida ularni avtomatlashtirilgan tarzda tadqiq etishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Austin J. L. How to Do Things with Words. Oxford: Clarendon Press, 1962.
2. Searle J. R. Speech Acts. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
3. Searle J. R. A Classification of Illocutionary Acts // Language in Society. 1976. Vol. 5(1). P. 1–23.
4. Levinson S. C. Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
5. Norrick N. R. How Proverbs Mean. Berlin: Mouton, 1985.
6. McEnery T., Hardie A. Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice. Cambridge: CUP, 2012.
7. Safarov Sh. Pragmalingvistika. Toshkent, 2008.
8. Hakimov M. O'zbek pragmalingvistikasi asoslari. Toshkent: Akademnashr, 2013.
9. Qahhor A. Asarlar. 5 jildlik. 1-jild. "Mayiz yemagan xotin". Toshkent, 1987. B. 330.
10. Qahhor A. Asarlar. 5 jildlik. 1-jild. "Qo'shchinor chiroqlari". Toshkent, 1987. B. 7, 18, 34, 41, 104, 166.
11. Qahhor A. Asarlar. 5 jildlik. 4-jild. "So'nggi nusxalar" ("Tobutdan tovush"). Toshkent, 1988. B. 42.